

ANNA KOTLARSKA-MICHALSKA

CZYNNIKI WPŁYWAJĄCE NA POZYCJĘ CZŁOWIEKA STAREGO W RODZINIE

Celem niniejszego artykułu jest dokonanie próby typologii czynników wpływających na pozycję człowieka starego w rodzinie. Typologia ta zostanie poprzedzona analizą tych czynników, których ważność wykazały wyniki empirycznych badań gerontologiczno-socjologicznych.

Podjmując się próby określenia najistotniejszych zmiennych wywierających wpływ na pozycję, musimy wyjaśnić, co rozumiemy przez pojęcie „pozycja”. Pojęcie to utożsamiane jest często z pozycją społeczną roli w grupie i jest ono określone przez zakres ważności, jaką dana rola posiada dla wykonywania zadań grupy, dla jej trwania i dla rozwoju¹. Można je również odnosić do hierarchii władzy, gdyż w ramach pozycji można posiadać większą lub mniejszą możliwość wywierania wpływu na pozostałe jednostki w grupie². Zdarza się również utożsamianie pozycji z pojęciem statusu, szczególnie w odniesieniu do dużych grup, gdzie wykonywanie roli jest poza zasięgiem kontroli większości członków i wtedy prestiż związany jest wyłącznie z zajmowaną pozycją³.

Nieco inaczej pojęcie to traktuje Z. Tyszka, który wyróżnia trzy rodzaje pozycji społecznych w rodzinie: 1) pozycję władzy, 2) pozycję autorytetu, 3) pozycję „miłości i względów”⁴. Jego zdaniem o pozycji władzy decyduje jakość i zakres decyzji, jaką dana jednostka w odniesieniu do rodziny i jej członków może podejmować, natomiast pozycję autorytetu można mierzyć rozmiarami nieformalnego uznania, poważania, jakim cieszy się członek rodziny. Z kolei o pozycji miłości i względów świadczy miejsce zajmowane w hierarchii emocjonalnego wartościowania utrwalonej w danej rodzinie⁵. Według J. Szczepańskiego pozycja społeczna określona jest statusem grupy i cechami osobowości członków, do któ-

¹ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 279.

² Ibidem, s. 284.

³ Ibidem, s. 280-281.

⁴ Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974, s. 156.

⁵ Ibidem, s. 155-157.

rych zalicza on zdolności, urok osobisty, możność wywierania wpływu na innych, umiejętność kierowania i zakres posiadanej wiedzy⁶.

Traktowanie pozycji jako miejsca ról pełnionych przez człowieka w rodzinie wyraźnie zawęża analizowane pojęcie do czynności oczekiwanych przez rodzinę, dlatego proponuję, aby przez pojęcie pozycji człowieka w rodzinie rozumieć: ważność wykonywanych ról rodzinnych, zakres posiadanych praw i obowiązków, zakres posiadanej władzy oraz wysokość autorytetu. Wymieniony zestaw elementów konstytuujących interesujące nas pojęcie można uznać za wystarczający do dokonania analizy: kiedy pozycja człowieka starego w rodzinie plasuje się wysoko, kiedy zaś wyraźnie spada, przy czym zachodzi tutaj konieczność jednoczesnego uwzględniania wszystkich elementów. Jednak próbując określić czynniki wpływające na tak rozumianą pozycję nie możemy traktować ich jako czynników wpływających z jednakową siłą na każdy z wyróżnionych elementów. Zatem analiza winna zmierzać w kierunku wykazania, na który składnik pozycji wywiera szczególny wpływ. Ocenianie pozycji wymaga jednoczesnego rozpatrywania jej części składowych, natomiast klasyfikowanie wpływów wymaga uwzględniania każdej z nich z osobna.

Zakładając, że na pozycję człowieka w rodzinie przenoszone zostają niektóre czynniki wyznaczające pozycję społeczną w makrostrukturze, nie możemy ograniczać analizy do rodzinnych wyznaczników. Przyjęcie takiego założenia umożliwia nam szukanie źródeł wysokiej czy niskiej pozycji człowieka starego w rodzinie w całokształcie makro- i mikrospołeczny czynników wywierających wpływ na zakres życiowych możliwości pełnienia ról, sprawowania władzy, egzekwowania praw i poważania.

W świetle dotychczasowych badań nad miejscem człowieka starego w rodzinie wynika, że najważniejszą rolę odgrywają czynniki ekonomiczne, wśród których szczególny wpływ wywiera wysokość uzyskiwanych dochodów. Zależy ona od źródeł, zatem wyższe dochody posiadają emeryci nadal pracujący, aniżeli osoby utrzymujące się z emerytury czy renty inwalidzkiej⁷. Na wysokość dochodów wpływają także: stan cywilny, wiek, liczba osób będących na utrzymaniu oraz typ gospodarstwa domowego. Potwierdziły to wyniki badań ogólnopolskich sprzed dwudziestu laty, które wykazały, że wyższe dochody osiągają żonaci mężczyźni i zamężne kobiety oraz „młodszy” wiekiem emeryci (65-69 lat). Badania te wykazały również, że im wyższe dochody posiadają osoby w starszym wieku, tym częściej gospodarują samotnie lub tylko ze współmałżonkiem⁸. Prawdliwość tę potwierdziły badania przeprowadzone

⁶ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia*, s. 279.

⁷ J. Piotrowski, *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie*, Warszawa 1973, s. 348.

⁸ *Ibidem*, s. 335 - 339.

przed dziesięcioma laty wśród emerytów poznańskich⁹. Wyraźniejszy wpływ na wysokość uzyskiwanych dochodów wywierała (zarówno dzieśnięć, jak i dwadzieścia lat temu) przynależność społeczno-zawodowa. Według badań ogólnopolskich do grup najwyższych dochodowych należeli pracownicy umysłowi i właściciele prywatnych przedsiębiorstw, do niższych dochodowych — pracownicy fizyczni, natomiast do najniższych dochodowych — właściciele gospodarstw rolnych¹⁰. Badania nad małżeństwami w wieku emerytalnym wykazały, że najwyższe dochody uzyskiwali inteligenci, w drugiej kolejności pracownicy umysłowi ze średnim wykształceniem, na trzecim miejscu plasowały się dochody robotników wykwalifikowanych, a na czwartym — robotników niewykwalifikowanych¹¹. Wspomniane badania ogólnopolskie wskazały również na dwa inne czynniki mające związek z wysokością dochodów: pochodzenie środowiskowe oraz sprawność fizyczna. Wyższe dochody osiągnęli emeryci wielkomiejscy aniżeli emeryci z mniejszych ośrodków, najniższe zaś osoby zamieszkujące tereny rolnicze. Wyższe dochody osiągnęli również emeryci o większej sprawności fizycznej¹². Na wysokość osiąganych dochodów wpływają: źródło dochodów, stan cywilny, wiek, typ gospodarstwa domowego, przynależność społeczno-zawodowa, środowisko lokalne oraz sprawność fizyczna.

Jeśli traktujemy dochód jako czynnik wpływający na pozycję człowieka w rodzinie, to musimy zdawać sobie sprawę z jego rangi w odniesieniu do ludzi w wieku emerytalnym. Zdaniem J. Staręgi „[...] sytuacja materialna człowieka starego staje się dość istotnym wskaźnikiem jego pozycji społecznej i poprzez zmiany w wysokościach dochodów następują zmiany w jego pozycji społecznej”¹³. Z analizy przeprowadzonej przez J. Staręgę wynika, że pozycja społeczna niepracujących jest niższa od pozycji pracujących¹⁴. Autorka ta nie podejmuje szczegółowej analizy, na które elementy pozycji szczególnie wpływa sytuacja materialna człowieka starego. Możemy założyć, że z pewnością wpływa na ważność pełnionych ról rodzinnych, jeśli do momentu przejścia na emeryturę pełnił on rolę głównego żywiciela rodziny i rolę człowieka zabezpieczającego byt materialny rodziny. Ranga tej roli spada, jeśli jednocześnie inni członkowie rodziny (np. niepracująca dotąd żona) zmuszeni byli do podjęcia pracy zarobkowej. Jednocześnie maleje zakres posiadanej władzy, szczególnie zaś w przypadkach, w których głównym atutem w wywieraniu wpływu na innych była pozycja materialna. Spadek zakresu władzy zachodzi również wtedy, gdy występuje konieczność korzystania z pomocy

⁹ A. Kotlarska-Michalska, *Życie rodzinne wielkomiejskich małżeństw w wieku emerytalnym*, Poznań 1985, s. 41 - 44.

¹⁰ J. Piotrowski, *Miejsce człowieka*, s. 341

¹¹ A. Kotlarska-Michalska, *Życie rodzinne*, s. 29.

¹² J. Piotrowski, *Miejsce człowieka*, s. 344 - 347.

¹³ J. Staręga, *Ludzie starzy a praca zawodowa*, Warszawa 1976, s. 110.

¹⁴ Ibidem, s. 113.

finansowej ze strony dzieci. Sytuacja finansowa człowieka starego może, ale nie musi bezpośrednio wpływać na wysokość autorytetu, jednak w sytuacji, gdy mamy do czynienia ze zmniejszaniem się możliwości wywierania wpływu i ze zmniejszaniem się zakresu władzy, możemy spodziewać się spadku autorytetu. Nie należy jednak traktować tego jako reguły obowiązującej, szczególnie zaś zjawisko to nie będzie zachodziło w rodzinach, w których autorytet człowieka starego wpływał ze względów pozatekonicznych. Zmniejszenie dochodów człowieka starego wpływa wyraźnie na „okrojenie” roli osoby pomagającej materialnie swoim dorosłym dzieciom. Wiąże się to ze spadkiem autorytetu wówczas, gdy zakres udzielanej pomocy był szeroki i długotrwały. Zjawisko to zachodzi częściej w rodzinach chłopskich i inteligenckich, aniżeli w innych grupach społeczno-zawodowych¹⁵.

Do grupy czynników ekonomicznych obok dochodów należą warunki mieszkaniowe, stan zagospodarowania materialnego, posiadane oszczędności, niezależność finansowa oraz wzory konsumpcji. Warunki mieszkaniowe człowieka starego w dwojaki sposób wpływają na pozycję zajmowaną w obrębie rodziny: po pierwsze — wyznaczają stopień autonomii człowieka w przestrzeni mieszkalnej dając mu możliwość swobodnej realizacji praw i obowiązków, po drugie — ułatwiają człowiekowi w starszym wieku świadczenie dzieciom pomocy mieszkaniowej. Korzystniejsze warunki przestrzenne w postaci samodzielnego pokoju posiadają ludzie starsi samotni oraz małżeństwa mieszkające samodzielnie, gorsze warunki (dwukrotnie większe zagęszczenie izb) posiadają osoby współzamieszkujące z rodziną — głównie z dorosłymi dziećmi i ich rodzinami prokreacji¹⁶. Badania J. Piotrowskiego wykazały również, że gorszą sytuację posiadają osoby starsze zamieszkujące w środowisku miejskim¹⁷. One też częściej udzielają pomocy mieszkaniowej swoim dzieciom.

Stan zagospodarowania materialnego osób w starszym wieku uzależniony jest od wysokości uzyskiwanych dochodów w okresie przedemerytalnym, ale na ogół jest on korzystniejszy niż u młodych małżeństw. Korzystanie z własnych dóbr materialnych i własnego sprzętu użytku domowego wpływa na podniesienie pozycji społecznej w zakresie praw i obowiązków, pośrednio wpływa również na zakres posiadanej władzy (choćby w odniesieniu do władzy w obrębie gospodarstwa domowego).

Kolejnym czynnikiem ekonomicznym są posiadane oszczędności. Zdecydowana większość ludzi w starszym wieku posiada odłożone mniejsze lub większe sumy pieniędzy (na przysłowiową „czarną godzinę”), zebrane na ogół w okresie czynnej pracy zawodowej, przy czym są one systematycznie uszczuplane przez konieczność comiesięcznego dokładania do bud-

¹⁵ Ponieważ rodziny te częściej świadczą pomoc mieszkaniową i finansową swoim dzieciom, aniżeli inne typy społeczno-zawodowe rodzin.

¹⁶ J. Piotrowski, *Miejsce człowieka*, s. 290-297.

¹⁷ Ibidem, s. 292 - 293.

żetu bieżącego. Posiadanie oszczędności zaspokaja na ogół potrzebę bezpieczeństwa i pośrednio wpływa na zakres posiadanej władzy w obrębie rodziny oraz na zakres posiadanych praw, głównie zaś w dziedzinie decydowania o większych wydatkach finansowych. Zasiłek zgromadzonych oszczędności może wpływać na niezależność finansową osób starszych, jednak niezależność ta jest raczej wynikiem aktualnie otrzymywanych dochodów. Jeśli uzyskiwane dochody pozwalają występować w roli „dawcy” pomocy materialnej, a nie jej „biorcy”, pozycja człowieka starszego wyraźnie wzrasta. Niezależność finansową mają na ogół osoby starsze pozostające w stanie małżeńskim, samodzielnie gospodarujące w samodzielnych mieszkaniach i posiadające dochody z pracy zarobkowej lub dodatkowe źródła dochodów poza emeryturą.

Ostatnim z wyróżnionych czynników ekonomicznych są wzory konsumpcji, rozumiane tutaj jako wzory wydatkowania pieniędzy. Badania nad poznańskimi małżeństwami w wieku emerytalnym wykazały daleko idący racjonalizm w sposobie prowadzenia budżetu wydatków, dostosowany do możliwości finansowych. Główną rolę w tworzeniu owych racjonalnych sposobów konsumpcji odgrywały żony emerytów, zajmujące w opinii rodziny wyższe pozycje z tytułu zaradności — rozumianej jako umiejętność gospodarowania opartej na skromnych środkach finansowych. Zaradność życiową można również pojmować jako umiejętność zdobywania dodatkowych możliwości zarobkowania. Ze szczególnym przejawem zaradności w jednym i drugim znaczeniu spotykamy się u emerytów poznańskich, którzy mając dochody niższe od średnich krajowych posiadali korzystniejszy stan zagospodarowania materialnego i w większym stopniu świadczyli pomoc swoim dzieciom¹⁸.

Osobną grupę czynników wpływających na pozycję człowieka starego w rodzinie stanowią czynniki rodzinne. Możemy zaliczyć do nich takie, jak: stan rodzinny, sposób zamieszkania, udane życie małżeńskie, pełnione role rodzinne, udział w realizacji funkcji, dobre wychowanie dzieci, zdolność do świadczenia pomocy oraz spójność rodziny.

Wyniki badań ogólnopolskich, jak i wyniki badań nad poznańskimi małżeństwami w wieku emerytalnym potwierdziły wpływ stanu rodzinnego na miejsce człowieka starego w rodzinie. Miejsce to zależy zarówno od stanu cywilnego, jak i dzietności oraz liczby posiadanego rodzeństwa. Osoby w starszym wieku posiadające małżonka czują się bezpieczniejsze mogąc liczyć na pomoc i opiekę z jego strony, są tym samym mniej zależne od swoich dzieci. Z kolei posiadanie dzieci przez osoby starsze stanowi nie tylko powód do dumy, ale daje poczucie bezpieczeństwa psychicznego oraz możliwość zwrócenia się o pomoc w razie potrzeby. Jednym ze wskaźników pozycji, jaką zajmuje człowiek w starszym wieku w rodzinie, może być jakość i siła więzi międzypokoleniowych, które z ko-

¹⁸A. Kotlarska-Michalska, *Życie rodzinne*, s. 28 i 34.

lei można oceniać na podstawie częstotliwości odwiedzin, zakresu świadczeń i pomocy oraz funkcjonowania poradnictwa wewnątrzrodzinnego. Wyniki badań ogólnopolskich wskazują, że kontakty osób starszych ze swoimi dziećmi należą do częstych, (szczególnie z dziećmi mieszkającymi w pobliżu), oraz że zdecydowana większość osób starszych (90%) otrzymuje od nich pomoc¹⁹ (szczególnie od dzieci wspólnie zamieszkujących). Zatem wspólne zamieszkanie sprzyja międzypokoleniowej wymianie świadczeń, ale czy jednocześnie sprzyja wysokiej pozycji człowieka starszego w rodzinie? Badania nad małżeństwami w starszym wieku wyraźnie wykazały, że wysokiej pozycji towarzyszy szeroki zakres pomocy świadczonej dzieciom oraz szeroki zakres pomocy otrzymywanej. Zatem, pozycja ta jest uwarunkowana występowaniem „reguły wzajemności”. Wspomniane badania zasygnalizowały, że przypadki wyraźnego obniżenia pozycji ludzi starych występowały wówczas, gdy byli oni uzależnieni finansowo od swoich dzieci, natomiast nie występowały, gdy stroną uzależnioną stanowiły dzieci.

Funkcjonowanie poradnictwa wewnątrzrodzinnego świadczy o więzi w rodzinie oraz o autorytecie osób, które udzielają porad i wskazówek. Prawie 75% ogółu badanych małżeństw w starszym wieku pomaga swoim dzieciom w formie porad, wskazówek czy wsparcia moralnego²⁰.

Innym czynnikiem wpływającym na pozycję człowieka starszego w rodzinie jest udane życie małżeńskie, co wyraźnie potwierdziły wyniki badań wielokrotnie tutaj cytowanych. Małżeństwa oceniające swój związek jako bardzo udany lub udany (85,8%) posiadają silniejsze więzi ze swoimi dziećmi (częstsze odwiedziny, szerszy zakres pomocy wzajemnej, częstsze korzystanie z doświadczenia życiowego rodziców), aniżeli małżeństwa oceniające swój związek jako nieudany²¹. Można przypuszczać, że umiejętność zgodnego życia w małżeństwie wyraźnie wpływa na elementy składowe pozycji społecznej zajmowanej w obrębie rodziny.

Szczególnym terenem umożliwiającym zdobycie wysokiej pozycji w rodzinie są funkcje rodziny. Wraz z „wiekiem” rodziny i wchodzeniem jej w ostatnie fazy rozwojowe kurczy się liczba realizowanych funkcji. W sposób naturalny wypadają takie funkcje, jak: prokreacyjna, socjalizacyjno-wychowawcza; stopniowo ograniczają swój zakres funkcje: seksualna, kulturalna, rekreacyjno-towarzyska, inne zaś nabierają większego znaczenia. Do ważnych funkcji realizowanych przez rodziny znajdujące się w ostatniej fazie rozwojowej należą: opiekuńczo-zabezpieczająca, materialno-ekonomiczna oraz emocjonalno-ekspresyjna. Szczególnego znaczenia nabiera pierwsza z wymienionych, której zakres obejmuje szeroki wachlarz działań i czynności o charakterze opiekuńczym i usługowym skierowanych zarówno na współmałżonka, jak i dzieci. W ramach

¹⁹ J. Piotrowski, *Miejsce człowieka*, s. 188 - 195.

²⁰ A. Kotlarska-Michalska, *Życie rodzinne*, s. 65.

²¹ *Ibidem*, s. 57.

ilościowo „okrojonych” funkcji może nastąpić intensyfikacja niektórych działań wyraźnie podnoszących pozycję człowieka w starszym wieku. W obrębie funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej człowiek stary występuje na ogół w roli opiekuna w stosunku do wymagającego opieki współmałżonka, w roli osoby zabezpieczającej czy umożliwiającej start życiowy swoim dzieciom (najczęściej poprzez materialne wyposażenie dzieci w momencie zakładania przez nie rodziny) oraz w roli osoby ułatwiającej dzieciom zdobycie wykształcenia i zawodu, czy wreszcie w roli osoby doświadczonej, pomagającej dzieciom podejmowanie decyzji życiowych. Wyniki badań przeprowadzonych wśród rodzin pracowniczych w Poznaniu wykazały, że istnieje związek między otrzymywaną pomocą od rodziców w momencie zakładania własnej rodziny a pomocą świadczoną przez dorosłe dzieci. Badania te potwierdziły również istnienie związku między gotowością do świadczenia pomocy w przyszłości a rozmiarem otrzymywanej pomocy od rodziców²².

Na pozycję człowieka starego w rodzinie wpływa również umiejętność wejścia w nowe, dotąd nie realizowane role rodzinne, takie jak: rola babci, dziadka, teścia, teściowej. Uświadomienie sobie nowego zakresu działań w nowej roli może nie tylko mobilizująco wpłynąć na zwiększenie zakresu wywierania wpływu na innych członków rodziny, co z kolei przyczynić się może do wzrostu autorytetu. W opinii młodego i średniego pokolenia wyższą pozycję zajmują ci rodzice w starszym wieku, którzy reprezentują czynną postawę wobec wnuków — interesują się ich rozwojem, deklarują różne formy pomocy oraz realizują w miarę swoich możliwości zdrowotnych opiekę nad wnukami²³. Miarą pozycji człowieka starego w rodzinie może być stosunek wnuków do dziadków mierzony zarówno częstotliwością odwiedzin, jak i zakresem pomocy świadczonej dziadkom. Z badań nad poznańskimi małżeństwami wynika, że w stosunkach dziadkowie — wnuki, podobnie jak w relacji rodzice — dzieci, zachodzi „reguła wzajemności”. Pomoc, jaką otrzymują dziadkowie, pochodzi od tych wnuków, którym świadczona była dawniej opieka.

Inną miarą pozycji człowieka starego w rodzinie może być możliwość świadczenia pomocy dzieciom. Z analizy przeprowadzonej przez J. Staręgę wynika, że 45% niepracujących emerytów nie jest w stanie nic zrobić dla swoich dzieci, co świadczy o poczuciu nieprzydatności i nieużyteczności. Wskaźnik ten traktuje ona jako jeden z głównych i determinujących pozycję człowieka w rodzinie²⁴. Wydaje się, że bar-

²² A. Kotlarska-Michalska, *Główne elementy funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej realizowanej w pracowniczych rodzinach wielkomiejskich*, w: *Rodzina a struktura społeczna*, pod red. Z. Tyszki, Bydgoszcz 1984, s. 151.

²³ A. Kotlarska-Michalska, *Funkcja opiekuńczo-zabezpieczająca głównych kategorii pracowniczych rodzin miejskich. Raport z realizacji badań w ramach P.W.11.9*, Poznań 1985, (maszynopis w Instytucie Socjologii UAM).

²⁴ J. Staręga, *Ludzie starzy*, s. 124.

dziej obiektywnym wskaźnikiem jest zakres i formy udzielanej pomocy, aniżeli wskaźnik subiektywnej oceny możliwości jej świadczenia, gdyż wiele sytuacji życiowych zmuszających człowieka do konkretnych działań jest sprawdzianem jego możliwości, których sobie wcześniej nie uświadamia. Dowiodły tego wyniki badań, na które już wielokrotnie się tutaj powoływano.

Analizując pozycję człowieka starego w rodzinie nie możemy pominąć jakości wykonywanych przez niego funkcji rodzinnych, zakresu działań w obrębie każdej z nich oraz efektów tych działań. Traktujemy tutaj pozycję w rodzinie jako wypadkową ważniejszych działań we wszystkich fazach rozwojowych rodziny w obrębie najważniejszych funkcji rodziny i w obrębie wszystkich ról rodzinnych. Zatem wyznacznikami pozycji byłyby wówczas efekty działalności socjalizacyjno-wychowawczej, materialno-ekonomicznej, opiekuńczo-zabezpieczającej, kulturalnej, emocjonalno-ekspresyjnej oraz prokreacyjnej. Badania nad poznańskimi małżeństwami w wieku emerytalnym wyraźnie wykazały, że pozycja, jaką na starość wypracował sobie człowiek w rodzinie, jest odbiciem jego wieloletnich działań na rzecz rodziny — im lepiej wykonywał role rodzinne, tym pewniej czuje się on w rodzinie, tym mniej czuje się zagrożony spadkiem pozycji w sferach pozarodzinnych (społecznej, zawodowej i towarzyskiej). Uogólnienie to dotyczy w szczególności niepracujących zawodowo kobiet, których szeroka partycypacja w rolach i funkcjach rodziny gwarantuje im wysoką pozycję w rodzinie, pomimo braku udziału w innych ważnych rolach społecznych współwyznaczających wartość człowieka i jego prestiż osobisty. W przypadku kobiet pracujących zawodowo, dodatkowym wskaźnikiem ich pozycji jest umiejętność godzenia ról domowych, rodzinnych i zawodowych.

Znacznie szerszą grupę czynników stanowią czynniki społeczne. Wśród nich najistotniejszy wpływ na pozycję człowieka starego wywiera aktywność zawodowa, co potwierdziły wyniki wielu badań²⁵. Na ogół zaprzestanie pracy zawodowej rozpatrywane jest w kategoriach strat: utrata roli zawodowej, zmniejszenie zarobków, zmniejszenie aktywności społecznej, co w efekcie powoduje obniżenie pozycji zajmowanej w społeczeństwie. Zdaniem J. Staręgi, osoby niepracujące zawodowo rzadziej czują się głową rodziny, w znacznie większym stopniu mają poczucie, że nie są w stanie nic zrobić dla swoich dzieci, częściej korzystają z pomocy dzieci, rzadziej mają aktywne hobby czy zainteresowania, rzadziej biorą udział w organizacjach społecznych i pełnią w nich funkcje²⁶.

²⁵ M. in. H. Worach-Kardas, *Wiek a pełnienie ról społecznych*, Warszawa—Łódź 1983; J. Staręga, *Ludzie starzy*; J. Staręga, *Ludzie starsi a praca*, w: *Problemy ludzi starych w Polsce*, Warszawa 1974; S. Klonowicz, *Oblicza starości*, Warszawa 1979; S. Jałowicki, *Przejście na emeryturę jako proces zmian aktywności społecznej*, Wrocław 1973.

²⁶ J. Staręga, *Ludzie starzy*, s. 131.

Nie wszystkie spostrzeżenia J. Staregi potwierdzają inne wyniki badań. Według S. Jałowieckiego, aktywność człowieka starego po przejściu na emeryturę zależy od okresu, w jakim się znajduje; wyróżnia on cztery fazy utraty roli zawodowej: przygotowanie, poszukiwanie, przystosowanie i izolację²⁷. Zatem nie możemy mówić o stabilizacji pozycji człowieka starego w pierwszych latach po przejściu na emeryturę, lecz o procesie jej tworzenia. Oceny pozycji można dokonać po jej właściwym „określeniu się”. Zdaniem S. Jałowieckiego, w drugiej fazie („poszukiwania” nowej roli) następuje wzrost aktywności rodzinnej, która utrzymuje się w trzeciej fazie („przystosowania”), by w czwartej stać się dominującą formą aktywności człowieka²⁸. Wynika z tego, że najsilniejsze wejście w rolę rodzinne następuje po kilku latach przebywania na emeryturze, zaś realizacja ich ma charakter kompensacyjny. Generalnie, ponad połowa emerytów (53,7% mężów i 52,1% żon) uważa, że fakt przejścia na emeryturę spowodował zwiększenie zakresu prac domowych, a tylko kilkanaście procent (12%) twierdzi, że zakres ten uległ zmniejszeniu. U jednej trzeciej ogółu fakt ten nie wywołał żadnych zmian²⁹. Ponadto 81% emerytów i 75,4% emerytek stwierdza, że przejście na emeryturę nie spowodowało żadnych zmian w stosunkach małżeńskich. Można na podstawie tych wskaźników stwierdzić, że utrata roli zawodowej niewątpliwie przyczynia się do spadku pozycji społecznej, ale jednocześnie wpływa na podniesienie pozycji w obrębie rodziny. Wzrost pozycji jest skutkiem silniejszego wejścia w rolę rodzinne, które wyznaczają szerszy zakres praw i obowiązków i mogą przyczyniać się do wzrostu autorytetu.

Warto zastanowić się, które z czynników społecznych, ale pozazawodowych mogą wpływać istotnie na miejsce człowieka starego w rodzinie. Należą do nich będą te czynniki, których działanie wywiera jakiś efekt na elementach konstytuujących pozycję rodzinną. Z badań nad małżeństwami w wieku emerytalnym wynika, że umocnienie autorytetu człowieka starego w rodzinie jest skutkiem jego aktywności towarzyskiej wówczas, gdy kontakty z gronem towarzysko-koleżeńskim wprowadzają nowe treści w życie małżeńskie i rodzinne, czyniąc je ciekawszym i bardziej ożywionym i pozwalają na wyeksponowanie innych cech osobowości, które nie mają okazji ujawnić się w codziennych interakcjach rodzinnych. Jak twierdzą P. i J. Chauchard, „[...] małżeństwo, mimo swych niewątpliwych plusów, jest jednak niewystarczające dla równowagi ludzkiej i gdyby starzy małżonkowie żyli w izolacji, nie utrzymując żadnych przyjacielskich stosunków zewnętrznych, na pewno cierpieliby z tego powodu”³⁰.

²⁷ S. Jałowiecki, *Przejście na emeryturę*, s. 83 - 84.

²⁸ *ibidem*, s. 84.

²⁹ A. Kotlarska-Michalska, *Życie rodzinne wielkomięjskich małżeństw w wieku emerytalnym*, Poznań 1979 (maszynopis pracy doktorskiej), s. 415.

³⁰ P. i J. Chauchard, *Starzec się we dwoje*, Warszawa 1977, s. 173.

Na częstotliwość i jakość kontaktów towarzyskich wpływa wyraźnie kontynuacja pracy zawodowej. Emeryci nadal pracujący w pełnym wymiarze godzin oraz emeryci dodatkowo zarobkujący posiadają bardziej ożywione życie towarzyskie, aniżeli emeryci bierni zawodowo³¹.

Na pozycję człowieka starego w rodzinie może również wpływać jego działalność społeczna w różnych organizacjach. Dotyczy to głównie mężczyzn (70% należy przynajmniej do jednej organizacji), w znacznie mniejszym stopniu kobiet (73,6% nie należy do żadnej organizacji)³². Mężczyźni w starszym wieku pełniący ważne funkcje w organizacjach społecznych i politycznych cieszą się wyższym autorytetem u swoich współmałżonek i posiadają na ogół szerszy zakres praw, aniżeli mężczyźni nie przejawiający tego typu aktywności. Jednak zdarzają się sytuacje, gdy wysokiej pozycji społecznej oraz ożywionej działalności towarzyskiej i koleżeńskiej nie towarzyszy wysoka pozycja w rodzinie. Ma to miejsce wówczas, gdy realizowane role pozarodzinne wyraźnie ograniczają możliwość jednoczesnego pełnienia ról rodzinnych i realizowania funkcji rodziny. Sytuacje takie zachodzą w rodzinach bardzo zaangażowanych działaczy społeczno-politycznych.

Podsumowując, czynniki społeczne rozumiane tutaj jako: funkcje pełnione w organizacjach, role zawodowe, udział we władzy, aktywność towarzyska, mogą wywierać wpływ na podniesienie pozycji człowieka starego w rodzinie wówczas, gdy ich realizacja nie odbywa się nadmiernym kosztem rodziny i życia małżeńskiego.

Do czynników społecznych należy również przynależność do grupy społeczno-zawodowej, bowiem czynnik ten stanowi główną zmienną niezależną w socjologicznych badaniach nad rodziną. Wpływ tego czynnika (zarówno bezpośredni, jak i pośredni) można dostrzec we wszystkich płaszczyznach życia rodzinnego, szczególnie zaś wpływa on na sposób realizacji ról i funkcji rodziny, a także na formy działalności w ramach funkcji³³. Czynnikiem ten wywiera silniejszy wpływ na pozycję w rodzinie ludzi starszych, którzy są nadal aktywni zawodowo; siła tego wpływu maleje po zaprzestaniu przez nich czynnej pracy.

Analiza przeprowadzona w niniejszym artykule objęła trzy grupy czynników, których wpływ potwierdziły wyniki wielu badań. Do grupy czynników ekonomicznych zaliczone zostały: wysokość dochodów, warunki mieszkaniowe, stan zagospodarowania materialnego, oszczędności, niezależność finansowa i sposób gospodarowania. Do grupy czynników rodzinnych należą: stan rodzinny, sposób zamieszkania, udane życie małżeńskie, pełnione role w rodzinie, udział w realizacji funkcji, zdolność

³¹ A. Kotlarska-Michalska, *Życie rodzinne*, 1985, s. 83.

³² Ibidem, s. 85.

³³ A. Kotlarska-Michalska, *Status zawodowy rodziny a wypełnianie funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej*, w: *Zawód a życie rodzinne ludzi morza*, pod red. L. Janiszewskiego (w druku).

do świadczenia pomocy oraz spójność rodziny. Trzecią grupę czynników wpływających na pozycję człowieka starego w rodzinie stanowią czynniki społeczne, do których zaliczono: aktywność zawodową, aktywność towarzyską, funkcje pełnione w organizacjach społeczno-politycznych, udział we władzy oraz przynależność społeczno-zawodową. Do każdej z wymienionych grup można byłoby włączyć szerszą listę czynników, jednak brak szczegółowych badań nad uwarunkowaniami pozycji człowieka starego w rodzinie uniemożliwia nam dokonanie klasyfikacji wyczerpującej. Wyniki badań, na które wielokrotnie powoływano się w tym artykule, pośrednio zasygnalizowały, że obok zbadanych już w znacznej części trzech grup czynników istnieją inne, których wpływ powinny dopiero wykazać wieloczynnikowe analizy empiryczne. Do czynników zasługujących na bliższe poznanie należą: czynniki kulturowe, biopsychiczne oraz osobowościowe.

Do czynników kulturowych zaliczyć można: kulturę osobistą, wiedzę ogólną, wykształcenie, doświadczenie życiowe, uznawane wartości i posiadane zainteresowania. Do czynników biopsychicznych, mogących wywierać wpływ na pozycję człowieka starego w rodzinie, włączyć należy: stan zdrowia, sprawność fizyczną, sprawność umysłową, witalność życiową, samopoczucie i zdolność do samoobsługi, natomiast do czynników osobowościowych: umiejętność wywierania wpływu, motywacje, postawy, zdolności i urok osobisty. Przypuszczać można, że te właśnie czynniki silniej wpływają na pozycję kobiet w starszym wieku, które nie pracowały zawodowo i w stosunku do których czynniki ekonomiczne i społeczne tracą moc determinującą. Z trzech analizowanych w tym artykule grup czynników na pozycję kobiet w starszym wieku w rodzinie najsilniejszy wpływ wywierają czynniki rodzinne.

Reasumując, pozycja, jaką zajmuje człowiek w starszym wieku w obrębie rodziny, nie jest prostym przeniesieniem jego pozycji zajmowanej w społeczeństwie. Powszechnie dostrzegany spadek pozycji w społeczeństwie jest kompensowany wyższą pozycją zajmowaną w rodzinie, która jest wypadkową efektów działalności w ramach ról i funkcji rodzinnych, a jednocześnie skutkiem zwiększonej aktywności rodzinnej po przejściu na emeryturę.

THE FACTORS INFLUENCING THE POSITION OF AN OLD MAN IN THE FAMILY

Summary

The article attempts to formulate the typology of factors influencing the position of an old man in the family. The typology is preceded by the analysis of factors which turned out to be of importance in the light of gerontological and sociological studies.

The author suggests that the position in the family should be determined through: 1) the importance of the performed family roles; 2) the scope of rights and duties; 3) the range of power; 4) the degree of authority,

The analysis undertaken in the present article comprises three groups of factors: the economical factors, the family factors, and the social factors. To the group of economical factors influencing the position of an old man in the family belong: the level of income, housing conditions, material goods in the household, the level of savings, financial independence and the manner of keeping house. To the group of family factors belong: family status, house occupancy situation, satisfactory marital life, performed family roles, the participation in performing functions, the capability to render help and the degree of family integration. The third group of factors influencing the position of an old man in the family are social factors such as: employment activity, social activity (sociability), posts held in social and political organizations, participation in authorities, social and employment status.

The results of studies, frequently referred to in the course of the analysis, indicated indirectly that there are also other factors (other than those classified in the above (three groups) whose impact on the position of an old man in the family should be the object of separate studies. Such factors include cultural, psychophysical and individualistic factors. Generally speaking, the position of an old man in the family is not a simple transposition of his position in the society. The decrease in the social position is compensated by the increase in the family position in effect of the activity performed in realizing family roles and functions'.